

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

(Əvvəli ötn sayımızda)

Abbasqulu ağa Bakıxanovun bütöv-lükdə Azərbaycan ədəbiyyatından deyil, "Gülüstani-İrəm" əsərinin əhatə dairəsinə uyğun olaraq, daha çox "Şirvan və ona qonşu olan vilayətlərdə yetişmiş əsər sahibi" olan yaradıcı şəxsiyyətlər haqqında söz açmaqla sonralar ədəbiyyat tarixçiliyində mühüm yer tutmuş coğrafi faktorun da əsasını qoymuş olduğunu, həm də onun ədəbiyyat haqqında fikirlərində təzkirələrdəki təsvirçilikdən çox elmilik müşahidə olunduğunu yazır. Və burada elmilik anlayışının daha çox "elmi informasiya mənasını" ifadə etdiyini qeyd etməklə yanaşı, Abbasqulu ağa Bakıxanovun ədəbiyyata dair baxışlarında tarixiliklə elmi informasiyanın bir-birini tamamladığını da qeyd edir. Fikrini təsdiqləmək üçün "Gülüstani-İrəm" kitabından aşağıdakı parçanı nümunə gətirir:

"Hər bir tayfanın kəmalat dərəcəsinə, vəziyyəti və hallarının gözəlliyini onların təlifətindən və sair əsərlərindən gözləncə anlamaq olar. Bir çox şəhər və kənd xarabaları, Şamaxı, Gəncə və Bərdə şəhərlərində olan türbələr, məzarlar və bir çox başqa yerlərdə olan məşhur şeyxlərin və hörmətli fəzil kimlərin qəbirləri göstərir ki, bu ölkə həmişə arif və alimlərin vətəni olmuşdur. Onlardan bir çoxu elm və hünəri ilə bütün dünyada şöhrət qazanıbdır".

Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Əbülülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Zülfüqar Şirvani, Bədr Şirvani və başqaları haqqındakı yazılarında "həmin sənətkarların həyat və yaradıcılığı yaşadıqları dövrün ədəbi-ictimai mühiti ilə birlikdə yığcam şəkildə" təqdim olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin ömür və sənət yoluna dair aşağıdakı mülahizələrlə böyük sənətkarın portretinin ("O cənabın künyəsi və adı Əbu Məhəmməd Nizameddin İlyas ibni-Yusif ibni-Müəyyəd olub, doğulduğu öldüyü yer Gəncədir. Onun böyüklüyünü və fəzilətlərini söyləməkdən dil acizdir. Sözlərindən şairlik dərəcəsi və rəyi aşıkardır. Bütün şairlər onun ustadlığını etiraf etmişlər. Şeyxin "Məxzənül əsrar", "Həft peykər", "Leyli və Məcnun", "Xosrov və Şirin" və "İsgəndərnamə"dən ibarət olan beş mənzum dastanını vəfatından sonra alim adamlar toplayıb "Xəmsə" adlandırmışlar. Bu əsər (yəni "Xəmsə" - İ.H.) şeir sənəti nöqtəyi-nəzərindən bütün dünyada məşhur olub müəllifinin kəskin fikrinə və qüvvətli təbinə açıq şahiddir. Onun "Xəmsə"dən başqa iyirmi min beytdən ibarət bir divanı olmuşdur"- A. Bakıxanov) aydın surətdə çəkilməsi olduğunu göstərir.

"Gülüstani-İrəm"də başqa şairlər haqqında verilən məlumatları "Azərbaycanda həmin şairlərə həsr olunmuş ilk elmi-bioqrafik avtoportret kimi" əhəmiyyətli bilir. Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm"də özünün həyat və yaradıcılığı haqqında təqdim etdiyi qısa bioqrafik очерki "ədəbiyyatşünaslıq elmindəki nadir avtoportretlərdən biri" kimi yüksək qiymətləndirir.

İsa Həbibbəyli Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsərində ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi, Azərbaycan tarixinin "ən qədim dövrlərdən orta əsrlərə və 1813-cü ildə Gülüstani Müqaviləsi imzalanandan vaxta qədərki mərhələlərini" nə tədqiq edildiyini, "Giriş"də Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm"də tarixi hadisələri qələmə aldığı ərazilərin xalqlarının "mən-

şeyindən başlayaraq regionda "İslam dövlətinin zühurundan ərəb qoşununun gəlməsinə qədər", "Ərəb ordusunun gəlməsindən başlayaraq moğolların istilasına qədər", "Səfəvilərin zühuruna qədər və Şirvanşahlar sülaləsinin səltənəti dövrü", "Səfəvilərin zühurundan Nadir şahın vəfatına qədər", "Nadir şahın vəfatından Gülüstani adlı yerdə Rusiya-İran dövlətləri arasında bağlanan sülh müahidəsi zamanına qədər"ki mərhələlər üzrə təsvir edildiyini, "Gülüstani-İrəm" əsərində Azərbaycan xalqının tarixi inkişaf yolu yazılarkən real gerçəkliyə uyğun olaraq ərəb və monqol işğalı hadisələrinə, islam tarixi ilə bağlı münasibətlərə istinad olunduğunu, bunun isə heç də cəmiyyət tarixinin dövrləşdirilməsində sovet hakimiyyəti illərində əsas kimi qəbul edilmiş ictimai formasiyalar nəzəriyyəsi ilə uyğun gəlmədiyini göstərir. Sovet dövründə əsərə dair tənqidi baxışları da diqqətə çəkən İsa Həbibbəyli Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində təsvir etdiyi hadisələrin "şərhi və təqdimində olduğu kimi, ədəbiyyat tarixinin dair araşdırmalarında da tarixilik prinsipinə" sadıq qaldığını yazır və bildirir ki, "bu mənada onun "Gülüstani-İrəm"də bildirdiyi aşağıdakı mülahizələri ("Tarix yazmaqda lazım gələn qaydalara əməl etdim: mətləbləri müxtəsər və sadə işarələrlə yazdım, tədricə (təkamül proseslərinə - İ.H.) diqqət etdim və hadisələr arasındakı rabitəni gözlədim, millət təəssübündən və vətən tərəfdarlığından çəkəndim") əsərin tarix bölmələri ilə bərabər, ədəbiyyat materiallarına da eyni dərəcədə aiddir".

"Gülüstani-İrəm" əsərində Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsinə dair xüsusi bir təsnifat aparılmasa da, haqqında söz açılan şairlərin "xronoloji qaydada tarixilik prinsipi əsasında" təqdim edildiyini, Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyinə aid mülahizələr söyləndiyini, XII əsr ədəbiyyatından əvvəl də bədii əsərlərin olması haqqında ehtimallar irəli sürüldüyünü, Abbasqulu ağa Bakıxanov şairlərdən bəhs edərkən, onların hər birinə dair nəzərə çarpdığı tarixi hadisə və şəxsiyyətlər vasitəsilə tarixilik prinsipini əsas götürdüyünü diqqətə çatdırdığını bildiren İsa Həbibbəyli Məhsəti Gəncəvidən, "Həkimimənəvi şeyx Nizami Gəncəvi"dən, Əbülülə Gəncəvidən, Xaqanidən, Fələki Şirvanidən, Mücirəddin Beyləqanidən bəhs edərkən tarixilik prinsipinə əməl etdiyini yazır. "Beləliklə, Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərindəki kiçik həcmli və sistemli ədəbiyyat xülasəsi ilə tarixilik prinsipi əsasında "Gülüstani-ədəbiyyat" yaratmağa müvəffəq olmuşdur" - fikrindədir.

İsa Həbibbəyli XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafı baxımından yeni tarixi mərhələnin ədəbi tənqidçi və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi tanınan Mirzə Fətəli Axundzadəyə (1812-1878) məxsus olduğunu yazır. Onun ədəbiyyat tarixçiliyi ilə məşğul olmasını da istisna etmir: "Çünki Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi tənqidi əsərləri yazıcının müasiri olduğu yazıçı və şairlərin yaradıcılığına münasibətini ifadə edirsə, onun ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair mülahizələrində ədəbiyyatın tarixi təcrübəsindən çıxış etmək söyləri ön sırada dayanır. Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi və nəzəri irsinə əsaslanaraq bir daha demək mümkündür ki, milli ədəbiyyat tarixçiliyinin dərsləri ədəbiyyat nəzəriyyəsi üçün ümumiləşdirilmiş elmi-nəzəri fikirlər ifadə etmək, yekun qənaətlərə gəlmək baxımından əvəzəddiməz mənbədir".

Ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi baxımından M.F.Axundzadənin nəzəri irsini araşdıran İsa Həbibbəyli onun klassik Şərq və Azərbaycan şairlərinə istinad edərkən xronoloji ardıcılığı gözlədiyini, tarixilik prinsipinə əməl etdiyini görür. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının "dövləri arasındakı davamlı prosesləri görmək və qiymətləndirmək haqqındakı nəzəri qənaətlərində də ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyi ilə ədəbiyyat tarixçiliyinin vəhdətinin" böyük rolunu görür. Molla Pənah Vaqiflə Qasım bəy Zakirin realist ədəbiyyatı irəli aparmaq sahəsindəki xidmətlərinə dair tədqiqatlarını, təhlilini yada salır, "Azərbaycan ədəbiyyatında realist ədəbi cərəyanı təmsil edən Molla Pənah Vaqiflə Qasım bəy Zakirin ədəbiyyat tarixindəki yerini və fərqli xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyən etməsi Mirzə Fətəlinin dövrləşdirmədə inkişaf mərhələlərinin gətirdiyi yeniliyi yaxından görməsi və dərinlən hiss etməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Diqqətlə nəzər salsaq, əslində, həmin fərq Molla Pənah Vaqifin mənsub olduğu Azərbaycan ədəbiyyatındakı erkən realizmlə ondan sonra gələn Qasım bəy Zakirin də yaradıcılarından biri olduğu XIX əsrin maarifçi realizmi arasındakı əlaqəni və yeni inkişaf meyillərini əks etdirir. Beləliklə, Mirzə Fətəli Axundzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinə analitik-nəzəri təhlil istiqamətini gətirmişdir. Bu, xarakteri etibarilə ədəbiyyat nəzəriyyəsi ağırlıqlı ədəbiyyat tarixçiliyi mərhələsinin başlanması deməkdir" - deyir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrlər üzrə təqdim olunmasına XX əsrin əvvəllərindən etibarən diqqət yetirildiyini bildiren İsa Həbibbəyli bu sahədə ilk elmi məlumatların ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin (1863-1920) əsərlərində verildiyini, onun "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" adlı tədqiqatında və digər əsərlərində dövrləşmə ilə bağlı xüsusi bir araşdırma, ayrıca bir bölmə olmadığından onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsinə dair qənaətlərini "Materiallar"ı tam halda oxuyub təhlil etdikdən sonra bu barədə yeri gəldikcə "pərakəndə şəkildə deyilmiş tezisləri cəmləşdirməklə müəyyənləşdirməyin mümkün" olduğunu söyləyir. Eyni zamanda bunu da nəzərə almağı vacib bilir ki, "F.Köçərli məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" əsərini hazırlayarkən qədim dövr və orta əsrlərdə, hətta XVII-XVIII əsrlərdə yazıb-yaratmış sənətkarların əsərləri tam halda əldə olmadığından, o, bu əsərdə yalnız böyük zəhmət bahasına toplaya bildiyi bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında müəyyən bir sistem yaratmağa təşəbbüs göstərmişdir". Onun həm orta əsrlərdə, həm də XIX əsrdə yaranmış təzkirələrin bir çoxu ilə tanış olduğunu, ümumiyyətlə, ədəbiyyat tari-

xinə dair tədqiqatlar apararkən onlardan yaradıcı şəkildə faydalandığını, dövrləşməyə dair qənaətlərində Lütfuli bəy Azərin "Atəşkədə" təzkirəsindəki meyarlardan yaradıcı şəkildə istifadə etdiyini, təzkirədə istinad edilmiş yazıçı və şairlərin coğrafi ərazilər üzrə qruplaşdırılması üsulunu olduğu kimi qəbul etmədiyini, onu özünün ciddi əlavələri ilə zənginləşdirdiyini bildirir.

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nın "Bir neçə söz" adlı müqəddiməsindən götürdüyü aşağıdakı fikirləri Firidun bəy Köçərlinin dövrləşdirmə məsələsində klassik elmi irsdən yaradıcı şəkildə bəhrələndiyini nəzərə çarpdırdığını açıqlayır: "Bu kitabı yazmaqda mərhum Hacı Lütfuli bəy ibn Xaqan "Azər" təxəllüsün "Atəşkədə" nam kitabında tutduğu qayda və rəvişi (üsulu) intixab etdik. Yəni Azərbaycanda olan hər bir bilad (vilayət) və diyarın şüara və üdəbası haqqında ayrı-ayrı məlumat verməyi münasib bildik. Vəli mərhum Hacı Lütfuli bəyin kitabı ilə bizim məcmuənin arasında təfəvüt çoxdur. Belə ki, mərhum Azər "Atəşkədə"sində hər bir şairin tərcümeyi-halına müxtəsər əhval yazıb, əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkün olduğu qədər də məşhur şüara və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm əşari-qələmiyyətlərinə dair ətraflı məlumat vermişik. Məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təsəvvürümüzü yazıb, tövsif və ya tənqiddə layiq olan məqam və nüktələri şərh və bəyan etmişik. Hər bir şairin məsləkini, üslubi-kəlamını və öz əsr və zamanəsinin təqzasınca nə növ əsərlər vücuda gətirdiyini və onların camaatımıza hüsnü-təsirini, xeyir və ya zərərini bəqədri-qüvvə açıb göstərmişik".

Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsinə dair F.Köçərlinin təsnifatının "coğrafi prinsip üzərində" qurulduğunu yazır: "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nda ədəbiyyatımız 8 coğrafi ərazi: Gəncə, Şirvan-Şamaxı, Qarabağ, Quba, Şəki, Ordubad, İrəvan və Dərbənd dairələri üzrə yaşayıb-yaratmış 128 şairin həyatı və yaradıcılığı əsasında tarixi-xronoloji dövrlər üzrə təhlil olunmuşdur. Tədqiqatçıların müəyyən etdiyi kimi, F.Köçərlinin təsnifatında "çoxəsrlik ədəbi irsimiz qədim və orta əsrlər, XVIII əsr, XIX əsrin birinci yarısı və XIX əsrin ikinci yarısı kimi dövrlərə ayrılmışdır" (R.Qəmbərqi). Qeyd etmək lazımdır ki, F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolundan danışırkən hər tarixi mərhələnin aparıcı ədəbi simalarının fəaliyyətini həmin dövrün səciyyəsinə müəyyən edən şəxsiyyətlər kimi mənalandırmışdır".

Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövr və orta əsrlər mərhələsinin "Nizaminin və Xaqaninin müasirləri və onlardan sonra Qafqaziyada vücuda gələn üləma, şüara və hükəma"nın həyat və yaradıcılığından ibarət götürməsi, onun XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatını "Molla Pənah dövrü", XIX əsrin ikinci yarısının ədəbiyyatını isə "Bahar Şirvani əyyamı və Seyid Əzim dövrü" kimi səciyyələndirməsi məsələlərinə toxunan İsa Həbibbəyli bu qənaətdədir ki, "Firidun bəy Köçərli dövrləşdirmə üzrə xüsusi tədqiqat aparmasa da, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini hazırlayarkən coğrafi ərazi bölgüsünə, tarixi-xronoloji qaydaya və ədəbi şəxsiyyətlərə görə təsnifat prinsiplərinə əməl etmişdir.

(Davamı var)

Gülxani PƏNAH